

УДК 343.819.5(=163.41)(497.5)“1941/1945“(093.3)(049.3)
364:929 Будисављевић Д.(093.3)(049.3)

ПОГЛЕДИ Views

АКЦИЈА „ДИАНА БУДИСАВЉЕВИЋ”

Др Милан КОЉАНИН

Институт за савремену историју

О логорима Независне Државе Хрватске, посебно о њеном централном логору Јасеновац, постоји релативно богата историографија. Ипак, најмање је радова научне историографије, као и критички приређених зборника документата. Међу њима темељни значај свакако има зборник који је приредио пуковник Антун Милетић.¹ У групи мемоарских извора по својој вредности издвајају се сећања заточеника писана непосредно после догађаја, или у краћем року после њега, посебно ако се ради о образованим људима који су дуже боравили у логорима и имали прилику да виде и сазнају релативно много. По много чему овде се издвајају сећања др Николе Николића и Илије Јаковљевића.²

Када је реч о страдањима деце у усташким логорима и акцији њиховог спасавања у првом реду треба истаћи радове Драгоја Лукића. У својој последњој и најзначајнијој књизи *Bili smo deca* он је утврдио да су у НДХ у геноцидном терору страдала 60.234 детета до 14 година, од тога 42.791 (71,04%) српско дете. Он је утврдио идентитет 19.432 деце страдале у логору Јасеновац, односно мрежи логора под овим именом. Међу страдалом децом било је 11.888 (61,18%) Срба, 5.469 (28,14%) Рома, 1.911 (9,83%) Јевреја и 164 (0,85%) деце других и непознатих националности.³ У овој својој

¹ Рад је настао као део Пројекта „(Не) успешна интерација – (не) довршена модернизација: Међународни положај и унутрашњи развој Србије и Југославије 1921–1999” (Број 147039) који финансира Министарство науке Републике Србије.

Jovan Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Banja Luka – Beograd, 2000, str. 286–287; Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenti*, knj. I–III, Beograd–Jasenovac, 1986, 1987.

² Dr Nikola Nikolić, *Jasenovački logor*, Zagreb, 1948; Ilija Jakovljević, *Konclogor na Savi*, Zagreb, 1999.

³ Dragoje Lukić, *Bili su samo deca. Jasenovac – grobnica 19.432 devojčica i dečaka*, knj.1–2, Laktaši–Beograd 2000, knj. 2, стр. 4.

књизи Д. Лукић је користио и један нови, изузетно важан извор, превод дневника Диане Будисављевић.

Објављивање Дневника Диане Будисављевић⁴ има прворазредну вредност за све који истражују питања страдања у НДХ, посебно Срба и српске деце у логорима, али и за најширу јавност. Захваљујући овом дневнику сазнајемо много нових чињеница о једној од највећих хуманитарних акција на територији Југославије током Другог светског рата, односно једној од највећих акција такве врсте у европским размерама. Њен иницијатор била је Диана Будисављевић, супруга угледног хирурга др Јулија Будисављевића, шефа Хируршке клинике Медицинског факултета у Загребу, једног од малобројних загребачких Срба који су поштеђени протеривања, пљачке или убијања после проглашења усташке државе. Његова супруга Диана, била је пореклом Аустријанка из породице Обексер (Obeker) из Инзбрука, што је имало посебан значај за успех акције спасавања. О тој акцији она је водила дневник на немачком језику од друге половине октобра 1941. до 1. октобра 1945. Превод дневника са немачког на хрватски језик извршила је њена унука Силвија Сабо, која је за ово издање уступила и обимну документацију чији факсимили су штампани у Прилозима (стр. 175–259). Ових 80 прилога из личне архиве Д. Будисављевић у значајној мери допуњавају текст самог дневника (стр. 13–171). На крају књиге налазе се Биографија Диане Будисављевић на хрватском и немачком (стр. 261–264), Извод из дневника „Акција Диана Будисављевић” на немачком (стр. 265–283), резиме на енглеском и регистри.

Треба честитати приређивачима и издавачима што су предали јавности један по много чему изузетан историјски извор чије публикавање је планирано још почетком деведесетих година.⁵ У Предговору (стр. 7–9) уредник издања Јосип Колановић је истакао вредност дневника износећи основне податке о његовом садржају и објављивању, истина не и податак о првом покушају објављивања који је навео Д. Лукић. Нажалост, издавач је одустао од првобитне намере да текст дневника штампа и у оригиналу. То је донекле надомештено објављивањем извода из дневника на крају књиге, мада се не види ко је и по ком критеријуму извршио такав избор. У ово издање уложен је велики труд, али ипак треба изнети и неке примедбе. Оне се првенствено односе на Предговор у којем нису изнете неке битне чињенице, пре свега у вези са идентитетом заточеника и околностима под којима су они интернирани у логоре.

⁴ *Dnevnik Diane Budisavljević 1941–1945*, priredila za štampu Silvija Szabo, Hrvatski državni arhiv, Spomen-područje Jasenovac, Zagreb, 2003, str. 306.

⁵ Први подаци о припреми дневника за штампу објављени су у књизи: D. Lukića *Bili su samo deca*, I, str. 99, паромена 74. Овде је наведено да је дневник припреман за штампу у Националном парку „Козара“ у Приједору и Спомен-подручју Јасеновац, али до тога није дошло због ратних сукоба 1992.

У Предговору је задржана терминологија из дневника у којем се за Србе користи термин „православни” или „православци”. То је разумљиво за време и околности под којима је дневник настао, али остаје нејасно зашто се ни преко 60 година касније не може рећи да је реч о српским женама и деци. Иако се у неким напоменама помиње српски идентитет заточеника, у осталим случајевима, чак и тамо где је у извору јасно назначено да је реч о Србима (прилог 64; стр. 237–239), приређивачи су навели да је реч о „православној деци”. То се понавља и у Биографији Диане Будисављевић на крају књиге (стр. 261). Оваква идентификација жртава није историјски тачна. Тим пре што се из самог дневника и његових прилога види да је велики број заточеника већ био присилно покатоличен тако да је јасно да су они били интернирани у логоре због своје српске националности, а не зато што су православне вере.

О околностима интернирања Колановић је навео следеће: „Та су дјеца била доведена у акцијама протјеривања и исељавања читавих села на Кордуну, затим дјеца која су након ратних операција, посебно прије офензиве на Козари (козарачка дјеца), *липањ–српањ* 1942. била доведена у логоре” (стр. 7–8). При томе се не види ко је вршио те акције, против кога, шта се десило са мушким члановима породица чије жене и деца су интернирани у логоре. Занемарујући обимну историографију, међу њима и дела наведена у овом издању као литература (стр. 301–302), као и оно што се може прочитати у самом дневнику, Колановић је пропустио да наведе да је реч о војним операцијама хрватских оружаних формација (домобранских и усташких) против партизанских снага, али и целокупног српског становништва на устаничким подручјима.

Стратешки циљ усташке Велике Хрватске, пропагиран још пре њеног стварања, а нарочито после, био је потпуно уништење целокупног српског становништва, односно једне трећине целокупног становништва сопствене државе. Треба имати на уму да чак ни нацистичка Немачка, осим у случају „коначног решења јеврејског питања”, није себи поставила такве циљеве. Масовно убијање Срба отпочело је већ крајем априла 1941. и убрзо се претворило у систематско уништавање целокупног српског становништва, поготово у граничним подручјима и тамо где су они представљали компактну масу, као у Хеџеговини, источној Босни и подручју бивше Војне Крајине (Лика, Кордун и Банија).⁶ У лето исте године то је изазвало широки устанички талас који је обухватио готово све крајеве насељене Србима, у чијем организовању ће значајну, често и пресудну улогу имати чланови Комунистичке партије Југославије. Геноцидни циљ НДХ је оствариван и протеривањем и насилним покатоличавањем, које је најчешће било само

⁶ О остваривању геноцидне стратегије НДХ у Лици види изузетно вредну монографију др Gojka Vezmara *Ustaško-okupatorski zločini u Lici 1941–1945*, Beograd, 2004.

увод у физичко уништавање. Оно је спровођено и у склопу војних операција које су хрватске снаге изводиле самостално или заједно са немачким снагама. Током тих операција цели простор био би потпуно опустошен, насеља опљачкана и спаљена, српско становништво убијено на лицу места или интернирано у логоре где су убрзо већином убијани.

У данашњој хрватској историографији ови злочини се везују за деловање усташа, и не приказују се као остваривање геноцидног државног програма. У радовима о војсци НДХ (домобранима) нема готово ни речи о њеном учешћу у злочинима. При томе се прихвата терминологија саме ове државе па се устанак доследно назива *побуном*, а његови учесници *побуњеницима*. То је у складу са једним од аксиома хрватске историографије да се НДХ сасвим легитимно бранила од побуне, при чему су, истина, почињени и неки злочини, али само као одговор на злочине *побуњеника*.⁷

До пролећа 1942. потпуно је уходан механизам масовног интернирања и убијања свих национално, верски и расно *непоћудних* категорија становништва у НДХ, односно Срба, Јевреја и Рома, као и политичких противника без обзира на порекло, а донети су и закони којима је та пракса добила и „легалну” санкцију.⁸ Средиште тог репресивног апарата био је логор смрти у Јасеновцу са целом мрежом мањих логора у околним српским селима чији су становници већином убијени. Уочи хрватске војне операције на Кордуну, 27. априла 1942. Главни стан хрватског вође (поглавника) Анте Павелића упутио је допис заповедницима војске, усташа, полиције и жандармерије да „Сабирни и радни логор Јасеновац може примити неограничен број заточеника”.⁹ Већ 1. маја исте године заповедник усташких војних снага, пуковник Томислав Сертић тражио је од свих јединица „да све комунисте до којих се дође пригодном чишћења извјесног подручја у којем се врши оружана дјелатност одпреми у сабирни логор Јасеновац”. Наредног дана, шеф генералштаба хрватске војске генерал-поручник витез Владимир Лакса (Лаха) упутио је истоветно наређење свим војним окрузима и јединицама.¹⁰ То је значило да убудуће све војне и полицијске власти треба своје заточенике да шаљу у Јасеновац, без обзира на број. Заиста, и поред великог прилива заточеника, нарочито у лето 1942, показало се да је логор смрти у Јасеновцу оспособљен за уништење великог броја људи, који најчешће нису ни пописивани него су одмах одвођени на егзекуцију.¹¹

⁷ Nikica Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, Zagreb, 2003, passim.

⁸ M. Koljanin, „Zakoni o logorima Nezavisne Države Hrvatske“, *Jasenovac, sistem ustaških logora smrti*, Saopštenja sa okruglog stola održanog u Beogradu 23. IV 1996, Beograd, 1997, str. 11–30.

⁹ A. Miletić, *n. d.*, I, стр. 269–270.

¹⁰ Архив Војноисторијског института, Београд, фонд НДХ, к-113, рег. бр. 10/20-1, исто, к-69, рег. бр. 8/1-2.

¹¹ A. Miletić, *n. d.*, N. Nikolić, *Jasenovački logor, n. d.*

Логор Јасеновац, као и његови узори, немачки концентрациони логори, имао је и своју економску функцију тако да је више стотина заточеника радило у занатским радионицама и полуиндустријским постројењима. Ипак, логор је пре свега деловао као логор смрти, логор уништења (*Vernichtungslager*) Срба, Јевреја и Рома (не и Ромамуслимана) и политички непожељних без обзира на порекло. И сам рад заточеника, пре свега на изградњи насипа и у логорској циглани, служио је њиховом физичком уништавању. Стога овај логор никако не би могли назвати и радним логором како се то чини у савременој хрватској историографији.¹²

Хрватски државни органи су имали пуну слободу у спровођењу геноцидне политике, а немачки представници (осим у пропагандне сврхе) нису имали приступ у логор Јасеновац. Ипак, због масовног српског устанка и стварања снажног партизанског покрета, немачки фактори су крајем 1941. утицали да НДХ унеколико модификује своју стратегију према Србима, мада она није изгубила своју геноцидну суштину до последњих дана постојања усташке државе маја 1945. Немачки притисак је вероватно био пресудан да мала група српских заточеника из Јасеновца, као и српске жене и деца из логора у Лоборграду буду ослобођени и пребачени у окупирану Србију. Међутим, много важнији разлог који је утицао на судбину српских заточеника у усташким логорима био је економски, односно све већа немачка глад за радном снагом.

Током марта 1942. дошло је до промене немачке политике према заробљеним устаницима и становницима на подручју војних операција у Србији и у НДХ.¹³ Осим заточеницима из немачких логора у Србији, све веће потребе за радном снагом пре свега у војној индустрији, у рудницима и на фортификацијама од пролећа 1942. делом су задовољаване и заточеницима из хрватских концентрационих логора. У другој половини априла 1942. између шефа Полиције безбедности и Службе безбедности Рајха и руководиоца свих полицијских служби у НДХ Еугена Кватерника склопљен је споразум да немачке власти преузму „политички непожељне елементе” из НДХ и да их упуте на принудни рад у Норвешку. У складу са споразумом, већ 5. маја 1942. из логора у Јасеновцу и Старој Градишци стигао је први транспорт измучених заточеника у немачки логор на Београдском сајмишту (Прихватни логор Земун) у којем је управо окончавана акција убијања Јевреја са немачког окупационог подручја у Србији.¹⁴ Следили су нови велики

¹² Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941–1945. Logor smrti i radni logor*, Jasenovac–Zagreb, 2003.

¹³ Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, Beograd, 1992, str. 151–158.

¹⁴ Исто, str. 158–159.

транспорти заточеника, нарочито у време велике немачко-хрватске војне операције у западној Босни на планинама Козари и Просари.

Од почетка јуна 1942. део српских заточеника из логора у Старој Градишкој и Сиску, радно способни мушкарци, жене, девојке, чак и старији дечаци, упућивани су директно у Немачку и окупиране земље у радне логоре при чему су неки претходно „добровољно” потписивали радне уговоре са опуномоћеником Министарства рада Рајха.¹⁵ Пре депортовања од жена су одузета деца, чак и ако се радило о сасвим малим бебама. Тако је почетком лета 1942. у усташким логорима, интернирано више хиљада српске деце одвојене од родитеља, међу којом је убрзо завладао помор од глади и болести. Потпуно уништење ових малих заточеника спречила је акција спасавања којој је посвећен највећи део дневника Диане Будисављевић.

Посебна вредност овог дневника као историјског извора је у томе што су у њему бележени догађаји готово свакодневно, односно непосредно пошто су се десили. У њему се налазе бројне до сада непознате чињенице, али и запажања и коментари једне образоване, проницљиве и изнад свега храбре жене. Иако је била *spiritus movens* целе акције, Д. Будисављевић никада није пропустила да истакне значај и улогу својих сарадника и свих других који су учествовали у акцији или су је помагали, уколико нису тражили да остану анонимни. Забележила је и неке чињенице које су јој вероватно наносиле бол, али су биле битне за слику целе акције. Њене белешке су највећим делом резултат сопствених сазнања, јер је она сама била веома ангажована и трудила се да буде свуда где је то неопходно за успех акције. И други записи у дневнику су најчешће засновани на сасвим веродостојним информацијама, које су касније потврђиване.

Кратке, али веома садржајне забелешке у дневнику дају слику једног времена, при чему се јасно види улога појединаца, од припадника хрватског државног врха, римокатоличке хијерархије, представника немачких војних и цивилних установа, Хрватског и Међународног Црвеног крста, хрватских министарстава, здравствених и хуманитарних установа, српских „представника”, као и „малих”, хуманих људи спремних да помогну. Није мали био број оних чије је понашање било за осуду, а међу њима су, нажалост, били неки хрватски лекари. Њене забелешке изванредно се допуњавају са изворима друге врсте, пре свега документарним, али пружају и много више. Иако у дневнику има мноштво података, његов садржај се не своди на сувопарно набрајање чињеница. Дневник је изнад свега написан језиком особе потпуно предане свом хуманом задатку, то је језик снажних емоција које Д. Будисављевић није ни покушавала да сакрије. Иако је била свесна опасности којима је својим ангажовањем изложила себе и своју породицу,

¹⁵ Исто, стр. 160. Видети и: Hubert Feichtlbauer, 1938–1945. *Forced Labor in Austria*, Vienna, 2005.

одлучила је да сама преузме сав ризик. „Полазила сам од стајалишта да мој живот није вреднији од живота недужно прогањаних и ако сам у могућности другима помоћи, притом сам у првом реду мислила на дјецу, мој је живот био тако богат да морам примати догађаје онаквима какви ће бити” (стр. 32).

Дневник Д. Будисављевић недвосмислено потврђује да је њена улога у отпочињању и спровођењу акције спасавања била много већа него што је то доскора представљано у историграфији. Кључна улога у тој акцији најчешће је давана загребачким комунистима и активистима Народноослободилачког покрета, пре свега професору Камилу Бреслеру.¹⁶ Тек је Д. Лукић, у поменутој књизи, у много већој мери него до тада истакао њену улогу у спасавању деце. Према забелешкама у дневнику нема сумње да је иницијатор акције спасавања из логора још крајем октобра 1941. била управо Д. Будисављевић. Она се упознала са К. Бреслером тек 20. фебруара 1942. поводом смештаја српске деце пуштене из логора у Лобор-граду. Тада се и он свесрдно укључио у акцију претходно добивши одобрење свог надређеног, министра удружбе (социјалног старања) Ловре Сушића. Иначе, у дневнику је верно приказан изузетан Бреслеров допринос акцији, као и свих других који су се ангажовали на спасавању деце.

И сам К. Бреслер је допринео неодговарајућем тумачењу тока акције спасавања. У својој изјави пред Земаљском комисијом за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача 1945. није поменуо неке битне чињенице о ангажовању Д. Будисављевић, што је касније донекле исправио.¹⁷ На основу записа у дневнику јасно је да су вести о страдању деце са Кордуна, а затим и са Козаре, прво стигле до Д. Будисављевић, која је затим преко немачких представника издејствовала дозволу за спасавање деце из логора.¹⁸ То је свакако било кључно за почетак велике акције спасавања деце из усташких логора у лето 1942. Ипак, за потпун одговор на питање ко је донео

¹⁶ А. Miletić, *n. d.*, III, стр. 715.

¹⁷ Ćiril Petešić, *Dječji dom Jastrebarsko. Dokumenti (1939–1947.)*, Zagreb, 1990, dokument br. 8, стр. 103–105. Према изјави К. Бреслера 1945, иницијатор акције је био делегат Међународног Црвеног крста у Загребу др. Ширмер, а Д. Будисављевић се у акцију спасавања укључила маја 1942. Друкчију верзију К. Беслер је изнео у сећању 1947. Тада је навео да се у рано лето 1942. упознао са Дианом Будисављевић и од ње сазнао за страдање око 10 хиљада деце у у логорима од Јасеновца до Старе Градишке (Ć. Petešić, *n. d.*, dokument br. 10, стр. 111–112). Тек у својој изјави из 1951. К. Бреслер је навео да је Д. Будисављевић била прва која је 1941. почела потајну акцију помоћи интернираним женама и деци и да га је она у јуну 1942. обавестила о великом броју деце у логорима која су у грозном стању (D. Lukić, *Bili su samo deca*, I, стр. 94–95).

¹⁸ Ћ. Петешкић је прихватио као веродостојно сећање др Николе Николића да је сестра Моника Штампалија из Јастребарског прва пренела вести о страдањима деце у логору Стара Градишка активистима Народноослободилачке борбе у Загребу, односно К. Бреслеру (Ć. Petešić, *n. d.*, стр. 15–20. Овакво тумачење прихватио је и Д. Лукић (*Bili su samo deca*, I, стр. 94). Сам Бреслер о томе даје две верзије (видети претходну напомену).

коначну одлуку о томе да се акција дозволи, потребна су нова истраживања. Ипак, на основу дневника може да се закључи да је одлуку донео неко од највиших немачких представника у НДХ или у команди за Југоисток ко је затим извршио притисак на хрватски државни врх, вероватно на самог Павелића. То је, истовремено, било у складу са променама у хрватској политици према Србима од почетка 1942, која је такође била резултат немачког притиска. Без немачког притиска, српска деца би свакако остала у усташким логорима, где би била убијена или остављена да помру од глади и болести. Дневник не оставља дилему у том погледу, јер сведочи не само о ужасном поступку са децом него и о великом отпору са којим су командант свих усташких логора Лубурић и одговорни министар (Ј. Сушић) примили одлуку о пуштању деце.

* * *

Рад на помоћи и спасавању српских жена и деце из логора Д. Будисављевић је започела у другој половини октобра 1941. када је сазнала за велику акцију помоћи коју је Јеврејска општина у Загребу организовала за своје заточене чланове. Добила је обавештење да су у логору у Лоборграду са Јеврејкама заточене и Српкиње са децом, да су скоро без хране и слобо обучени и да њима нико не помаже. Дубоко потресена, одлучила је да учини све да организује помоћ. Иако први предлози женама из „православних кругова“ да се ангажују нису дали резултате, то се убрзо променило. Посредовањем њеног мужа, др Јулија Будисављевића, у организовању акције придружили су јој се архитекта Марко Видаковић и Ђуро Вукосављевић. Као почетак акције у дневнику је назначен 27. октобар 1941. „У међувремену се међу до тада врло заплашеним православцима, врло брзо прочуло да је ипак могуће пружити помоћ и нејвероватном брзином је започело прикупљање одјеће“ (стр. 15). Са своје две кћери, Јелком и Илзе, и њиховим пријатељицама у свом породичном стану Д. Будисављевић је шила дечју одећу и паковала је за слање у логор. Истовремено, прикупљан је и новац, али су дароватељи тражили да остану анонимни у страху од прогона. Спакована одећа и храна слати су у логор преко Јеврејске општине почевши од 6. новембра 1941. Нажалост, испоставило се да је највећи део ствари опљачкао командант логора фолксдојчер Карл Хегер. Касније су сазнали и за друге злоупотребе са храном и одећом коју су слали у логор али која није стизала онима којима је намењена (стр. 49).

Покушај Д. Будисављевић да помогне заточеницима преко протестантског бискупа Попа био је неуспешан. Прва посета надбискупу Степинцу била је без икаквих резултата јер је он тврдио да нема никакав утицај на владу. Ипак, од министра унутрашњих послова Андрије Артуковића

добила је усмену дозволу за рад на помоћи, али је то мало вредело код усташких органа. Није успела да обезбеди ни сарадњу директора Хрватског Црвеног крста. Ипак, од овог сусрета било је користи јер ју је упутио на професора Камила Бреслера, руководиоца одсека за бригу о породици и деци у Министарству социјалног старања, који ће дати неоцењив допринос акцији спасавања. Осим њега, из овог министарства се убрзо у акцији ангажовала и група медицинских сестара и службеница, а ширио се и круг помоћника из редова загребачких Срба. Велику помоћ у акцији пружили су и појединци из Министарства здравља и из здравствених установа у Загребу. Од велике помоћи били су и представници илегалног Словеначког Црвеног крста, посебно приликом проласка великих транспорта српских заточеника упућиваних на присилни рад у Рајх. Осим Србима, група око Д. Будисављевић помагала је и другим заточеницама логора у Лобор-граду које нису примале помоћ. Слали су помоћ и групи католикиња, односно Хрватица, које су у Лобор-граду интерниране као комунисткиње (стр. 29–30). И касније је акција помагала и другима, пре свега деци, без обзира на националност.

Акција помоћи била је фактички илегална све до 27. фебруара 1942. када је Д. Будисављевић од Јеврејског одсека Усташке полиције добила дозволу да може „у заједници са Жидовском богоштовном опћином сакупљати храну, као и одјевне предмете, те исте упућивати у сабирне логоре за тамо се налазеће се заточенике православне вјероисповјести” (прилог 8; стр. 179). Како су се остали њени сарадници Срби бојали прогона, а ни њен муж није био сагласан са наставком акције, Д. Будисављевић је целокупну одговорност преузела на своје име и на свој ризик (стр. 32). Мрежа хуманих људи непрекидно се ширила, а посебно су пожртвоване биле добровољне болничарке и сестре Црвеног крста, међу њима и Драгица Хабазин. Први успех било је преузимање групе српске деце и девојака из логора у Лобор-граду 28. марта 1942, који су затим смештени у Заводу за глувонемице у Загребу, чему су следила и нова пуштања Срба из овог логора.

Акција је наилазила на сталне тешкоће и препреке, а стални проблем био је тај што није имала службени наслов и није се могла обраћати државним органима. Стога је прво деловала преко Јеврејске општине, а касније преко католичке хуманитарне установе Каритас. И неки од оних који су могли да помогну или су помоћ обећавали нису ништа учинили. Међу њима био је и Саво Бесаровић, који је почетком 1942. именован као представник *православаца* у Хрватски сабор, а касније постао и министар. Никакву помоћ није пружио ни новоименовани поп Хрватске православне цркве проглашене почетком априла 1942. у Загребу.

Почетком априла 1942. од војног лекара др Бранка Кесића Д. Будисављевић је сазнала о „великом невољама дјецe без родитеља на Кордуну.

Мој муж му набавља маст против свраба коју је већ тешко добити. Др. Кесић приповједа о исељавању читавих села” (стр. 41). Из Глине је 23. маја 1942. стигло обавештење о прогонима на Кордуну, као и писмо др Кесића о хапшењу свих, мушкараца, жена и деце, који се депортују вагонима у непознатом правцу (стр. 53; прилог 28, стр. 200–201). Да би добила помоћ прогоњеној деци, она се поново обратила надбискупу Степинцу, али је он и даље био врло уздржан. „Испричао ми је да је због стана једне Жидовке био код неког министра. Тај му је обећао да ће жена моћи остати у стану, а сад ју се успркос томе намјерава из стана избацити. Кажем да сам дошла тражити да спаси један народ, а он ми прича о неком стану” (стр. 54). Иако је надбискуп коначно обећао да ће се заузети, показало се да је давао само празна обећања. И поред свега, одлучили су да учине све за спас деце.

Почетком јуна 1942. кроз Загреб су почели да пролазе транспорти заточеника из логора у Старој Градишки, упућивани на рад у Немачку. Акција је успела да за део заточеника купи порције за храну које су им уручене преко Црвеног крста. Од руководиоца транспорта Хекера (Hacker), представника немачког Министарства за ангажовање радне снаге (Deutsches Ministerium fuer Arbeitsbeschaffung), Д. Будисављевић је сазнала да су у неким транспортима биле жене и деца. Он јој је дозволио да разговара са женама које су јој рекле да долазе из логора у Старој Градишки и да „тамо има још много дјеце, многа су без родитеља, мајке су им одведене већ са пријашњим транспортима или су умрле. Нека ослободим ту дјецу. Сматрају да има више од тисућу дјеце” (стр. 58). Било је јасно да се ради о деци прогнаној са Кордуна и других подручја. Замолила је Хекера да јој помогне да извуче децу из логора, а он је обећао да ће се распитати преко својих службеника у логору који организују „пријем радника”. Касније је сазнала да су усташе одузимале децу од мајки у логору, а да би то лакше спровели, лагали су их да ће бити смештена у загребачке дечје домове. У ствари, деца су остављена у логору да тамо умру (стр. 61).

Хекер је одржао обећање и упознао Д. Будисављевић са капетаном Вермахта Албертом фон Коцијаном (Albert von Kotzian), који је обећао помоћ. Нешто касније се ангажовао и мајор Кне (Knehe) из фелдкомандантуре, који се „јакo заузимао за прогоњене православце” (стр. 65–66). Током свог првог разговора са немачким представницима она је прво морала да им објасни да не долази у име Црвеног крста: „Рекла сам да се Црвени криж уопће не брине за православно дјецу, да сам започела потпуно приватну акцију помоћи и да моји сурадници и ја желимо помоћи прогоњеној дјеци.” (стр. 58–59). Показало се да је Д. Будисављевић била у праву када се обратила немачким војним представницима за интервенцију, а посебно важно било је ангажовање капетана Фон Коцијана и због његових личних веза. Коцијан је познавао заповедника хрватске војске Славка Кватерника, који га је упутио

на свог сина, Еугена Кватерника, првог човека свих полицијских служби у НДХ. У јеку масовног интернирања Срба са простора Козаре, 7. јула 1942, Д. Будисављевић је добила обавештење да је Е. Кватерник дао дозволу за преузимање деце из концентрационих логора (стр. 68).

У међувремену, испоставило се да је Рајху потребна само здрава радна снага, тако да су из Марибора враћани транспорти са болесним заточеницима. Хекер је имао договор са усташама да се такви транспорти врате у логор мада је знао да то за њих значи сигурну смрт. Уочи враћања првог транспорта, 14. јуна 1942, он је понудио Д. Будисављевић да се заузме да се тих 350 особа (220 деце, 124 жене и 6 мушкараца) не враћају у логор него да се предају њој. Иако још није знала како ће их збринути, она је одмах одговорила да прихвата понуду. ”То је био најљепши дар који сам у животу добила – могућност да људе спасим од сигурне смрти” (стр. 62). Међутим, убрзо су следили и нови транспорти враћених болесних заточеника.

Када је враћен први транспорт болесних, Завод за глувонеме је поново изашао у сусрет акцији и прихватио сву децу. За смештај одраслих добијена је дворана Хрватског књижевног друштва Св. Јеронима, док су болесни смештени по болницама. Д. Будисављевић је 16. јуна 1942. и по трећи пут отишла надбискупу Степинцу да моли за помоћ. Овај пут надбискуп је позвао директора католичке хуманитарне организације Каритас Думића и са њим се саветовао о помоћи (стр. 63). Нешто касније Каритас је одиграо главну улогу у смештају спасене деце. Следили су нови транспорти заточеника за Немачку, али у њима више није било деце испод 15 година јер су она сва одузимана од мајки и остављана у логору. Можемо да претпоставимо да је то био резултат немачке интервенције и примедби на „квалитет” добијене радне снаге, али је то, уједно, значило да у усташким логорима остају сва српска деца испод 15 година. Многи од њих неће живи дочекати почетак акције спасавања.

Већ два дана по добијању дозволе од Е. Кватерника, 9. јула 1942. Д. Будисављевић је са представником Црвеног крста Брозом и десетак медицинских сестара отпутовала у логор Стара Градишка. Ту су имали непријатне сусрете са заповедником свих логора НДХ Вјекославом Лубурићем. У свом дневнику Д. Будисављевић је оставила потресно сведочанство о призорима ужаса у логору у којем су деца масовно умирала. Иако је Лубурић дозволио да у транспорт уђу само здрава и јака деца, лекар-логораш (др Буки Конорти) брзо је схватио да се ради о великој акцији спасавања па је за здраве проглашавао и болесну децу. Усто, Броз је одлучио да се поведе свако дете коме се некако може помоћи. „Учињен је избор. Дјеца су постављена на ноге и оно које се још некако могло држати, било је предвиђено за транспорт. Дјеца која су се рушила, која више нису имала ни мало снаге, морала су остати. И стварно је већина тих јадних бића умрла

још тијеком дана” (стр. 71). Од жена које су у великом транспорту тек пре два дана дотеране са децом у логор, односно на ливаду под ведрим небом где нису добијале никакву храну, Д. Будисављевић је покушала да добије децу и убаци их у транспорт. Иако су мајке одлучно одбијале да се одвоје од деце, суочене са масовним умирањем, неке од њих су касније давале децу и молиле: „Узмите, узмите, не можемо их хранити, не можемо дозволити да умру од глади” (стр. 73).

Спасовање деце из логора није прошло без непријатности од Лубурића. „Био је бијесан што мора предати дјецу. Казао је да има довољно католичке дјеце која у Загребу расту у биједи. Нека се за њих бринемо. /.../ Онда нам је опет пријетио да само о његовој доброј вољи овиси хоће ли нас пустити из логора” (стр. 73). После изласка из логора, транспорт возом 700 изнемогле и болесне деце ка Загребу био је веома спор и мучан. Нека деца су још током пута умрла, а умирање се наставило и касније. Д. Будисављевић је покушала да обезбеди смештај за децу преко надбискупа Степинца и министра социјалног старања др Ловре Сушића, али није ништа постигла. Схватила је да је и дозвола за довођење деце дата невољко, а министар је при томе дао усмену препоруку да се доведе што више непознате деце која ће се затим одгајати у усташком духу. „Нека си помогнемо како знамо или нека дјецу оставимо у логору” (стр. 76).

Професор Бреслер је успео да добије дозволу да се за смештај деце оспособе напуштене штале италијанске војске у Јастребарском (Јаски). У оближњем дворцу је уређена болница коју су затим успешно водили дечји лекар др Бранко Драгишић и његова супруга Нина. Др Драгишић је до рата био професор Медицинског факултета у Загребу, у НДХ је као Србин отпуштен, а затим био заточен у логорима у Јасеновцу и Старој Градишки 4,5 месеца. После пуштања и опоравка, од др Будисављевића је сазнао да стижу транспорти „партизанске дјеце”. Заједно са својом супругом потпуно се посветио спасавању и лечењу деце у Загребу, а затим у Јастребарском.¹⁹ Тако је велики број деце добио релативно добар смештај и лекарску негу. К. Бреслер је био задовољан постигнутим успехом и позвао је Д. Будисављевић да са њим 27. јула 1942. обиђе Јастребарско и види како су деца смештена. Она је обећала да ће њена акција помоћи слањем пелена за најмлађу децу. Крајем новембра исте године акција је организовала шивења и набавке рубља и одеће за децу у Јастребарском (стр. 80, 110).

И записи у дневнику потврђују да се о прихватилишту за децу у Јастребарском, које се и у изворима назива „Дјечји логор”²⁰ не може говорити као о логору у уобичајеном смислу речи. Иначе, услови живота у

¹⁹ Изјава др Бранка Драгишића, 10. XII 1945, у: Ћ. Petešić, *n. d.*, стр. 96–102.

²⁰ D. Lukić *Bili su samo deca*, I, стр. 135. Ово питање углавном је разјаснио Ћ. Петешкић у поменутој књизи.

Јастребарском свакако су били бољи него у другим дечјим логорима, у Сиску, као и у Горњој Ријеци и Феричанцима где је дошло до масовног помора деце, о чему су остале белешке у дневнику (стр. 93).

Средином јула 1942. Д. Будисављевић је још два пута одлазила у логор Стара Градишка, али је само први пут успело ослобођење групе од 650 деце. Убрзо се сазнало да је део жена са децом пребачен у импровизоване логоре у селима Млака и Јабланац, где су масовно умирали. Крајем јула 1942. била је у групи под вођством представника Црвеног крста, којој је омогућено да оде у логор у Млаки, затим и у Јабланац и организује нови транспорт деце. Командант логора у Млаки био је др Карађола, а његов заменик др Довје. Њих је Д. Будисављевић назвала „безддушним лијечницима” (стр. 82) чија супротност је био др Никола Вадков из Загреба. „Он је послао сестру у Загреб како би тражила помоћ за заточене” (стр. 82). Са 850 деце стигли су у Загреб где је организован смештај у Дому за дојенчад на Јосиповцу и у Заводу за глувонеми, док су већа деца упућена у Јастребарско. И наредних дана организовани су транспорти деце из Млаке. Покушај да се део заточеника, деце и трудница, спаси из логора слањем у Србију, пропао је због забране немачког опуномоћеног команданта за Србију (генерала Паула Бадера), који је управо тада био у посети Загребу. „На тај је начин судбина тисућа дјеце и трудница била запечаћена” (стр. 93).

Већ од друге половине августа 1942. већи број најмање деце у својим домовима су прихватиле загребачке породице, једно дете је преузела и мајка К. Бреслера. На његову молбу, акција је средином августа 1942. почела да прави картотеку спасене деце за Министарство. После успеле интервенције, надбискуп Степинац је ставио на располагање Јеронимску дворану за већу децу. Касније је допустио и коришћење Стакленика у надбискупском парку, мада услови за боравак деце у њему, нарочито зими, нису били одговарајући (115). Током целе акције спасавања деце, сараднице Д. Будисављевић сложано су сарађивале са сестрама из Црвеног крста, али су се појавиле тешкоће. Црвени крст је „у међувремену био изложен великој критици због помоћи православној дјечи” (стр. 97).

Велика нада за децу појавила се када је К. Бреслер успео да издејствује код свог министра дозволу да се деца „колонишују”, односно упуте у градске и сеоске породице спремне да брину о њима. Позивајући се на ранија обећања надбискупа Степинца, Д. Будисављевић је организовала састанак са директором Каритаса Думићем и Павлом Јесихом из Католичке акције, који су одмах прихватили да се ангажују на овом послу. „Био је то почетак нове активности Каритаса. Само из Загреба је на тај начин колонизирано око 5.000 православне дјеце” (стр. 99).

Препреке у раду акцији је правио неко од кога би се то најмање очекивало, председник Хрватског Црвеног крста др Курт Хин (Huehn). С

друге стране, помоћ је стизала са потпуно неочекиваних страна. У болницу за дојенчад на Јосиповцу долазила је супруга шведског конзула у Загребу Рагнара Волина (Wohlin) и неколико сати дневно "са много самопрегора његовала јадне мале болеснике" (стр. 103). Од великих напора Д. Будисављевић је оболела, али је, само делимично опорављена, наставила са радом средином октобра 1942. Преко супруге генералног конзула Швајцарске Ирене Кестли (Koestli) покушала је да издејствује помоћ за децу, а брачни пар Кестли је преузео у свој дом једно дете. Упоредо са бригом о смештају и лечењу деце, акција је истрајно радила на њиховој идентификацији и пописивању. Током неколико месеци формирана је картотека са више од 12.000 имена.

Са неким сарадницима акције дошло је до неспоразума око прикупљања прилога који су предати Каритасу и око смештања деце у породицама по градовима и селима. „Било је случајева да су већа дјеца искориштавана и да је то пријављено Министарству или Каритасу и та су дјеца морала бити одузета" (стр. 108). Да би помогла сиромашним мајкама које су тражиле своју децу, акција је са Каритасом основала фонд Дијете к мајци. Долазак делегата Међународног Црвеног крста Јулија Шмидлина (Schmidlin) у Загреб давао је нову наду да ће што већи број деце добити помоћ, али је Д. Будисављевић добила утисак да се од њега не може ништа очекивати (стр. 123). То се убрзо и потврдило. У односу према Каритасу акција је била потпуно самостална и Д. Будисављевић није дозволила да се његов директор хвали њиховим радом (стр. 148).

Већ два дана по почетку велике војне операције немачких и хрватских снага (операције „Вајс"), 22. јануара 1943. акција је сазнала да се „многа села евакуирају. Бринемо за судбину дјеце, јер смо чули да се одрасли опет одводе на рад у Њемачку" (стр. 117). К. Бреслер није успео да добије одобрење од министра па су опет покушали да делују преко капетана Коцијана. Он је убрзо известио немачког опуномоћеног генерала у Хрватској Едмунда Глеза фон Хорстенауа (Glaise von Horstenau), али то није дало никакве резултате. Наредног дана замолила је за помоћ надбискупа Степинца, који је без размишљања прихватио. „Изненадила ме та безувјетна помоћ, поготово кад се узме у обзир незаинтересираност многих некадашњих православаца за било какву помоћ дјецци" (стр. 117). Крајем марта 1943. показало се да на помоћ капетана Коцијана не може више рачунати. „Огорчен је самом помисли да би њемачке трупе могле дјецци нешто учинити нажао. Но, ми располажемо сигурним информацијама да и њемачке трупе убијају дјецу" (стр. 124). Велики ударац напорима за помоћ деци било је искључење К. Бреслера из Црвеног крста и упућивање на присилни одмор. Пребацивало му се да је у вези са Д. Будисављевић и да јој преноси вести о ситуацији на терену. Са његовим наследником у Министарству акција није могла ништа

да уради. Бојећи се претреса стана и одузимања картотеке, одлучила је да је у целини препише. Преписи су сукцесивно предавани надбискупу Степинцу (стр. 126).

Преписка акције са родитељима који су тражили обавештења о својој деци временом је била све обимнија. У акцији су сазнали и да су све бројнији били случајеви хапшења жена и мушкараца који су са рада у Немачкој долазили на одсуство и тражили своју децу. Ако су имали среће, били би транспортом враћени у Немачку, али врло често опет су упућивани у концентрациони логор, односно у Јасеновац где су убијани. Преко мајора Кнеа, акција је тражила да се фабрике у Немачкој обавесте да не шаљу такве раднике на одсуство (стр. 128). Истовремено, хумани људи преузимали су у своје породице спашену и опорављену децу, а неки су прихватили и више десетина деце. Тако су Сава Петровић и Анђела Рогулић из Старе Пазове прихватили по 45 деце. Акција се ангажовала на слању пакета са храном заточеницима у Јасеновац, на отварању јавних кухиња за децу. Све су чинили да се ослободе деца из Јасеновца, али делегат Шмидлин није показао интерес за то (стр. 141).

Акција је помагала и када је то могло донети велике невоље. Д. Будисављевић је 3. новембра 1943. дала сестри Хабазин санитарски материјал за транспорте партизана упућиваних у Немачку. Упркос забрани, сестра Хабазин се у сабирном логору у Загребу бринула за Србе и заробљене партизана и за то је повремено добијала помоћ од акције. Сама Д. Будисављевић је успела да издејствује пуштање велике групе родољуба депортованих из Далмације почетком фебруара 1944. (стр. 146, 156–157). Истог месеца, због расформирања дечјег дома на Томислављевом тргу, деца су предана Каритасу да би била смештена у новооснованом дому на надбискупском добру на Брестовцу. Испоставило се да надбискупа у томе нису руководили мотиви хуманости. „Да избјегне усељавање или конфискацију, надбискуп је одлучио дио тамошње зграде уступити за дјечји дом. Дом није подупирао ни у храни ни у новчаним средствима” (стр. 159).

Са својим најближим сарадником др Видаковићем Д. Будисављевић се разишла и 3. априла 1944. и од њега преузела благајну акције. Од маја 1944. записи у дневнику све су ређи, пре свега зато што је због смањивања прилога активност акције била све мања. И дописивање са родитељима у Немачкој готово је замрло. То је омогућило Д. Будисављевић да са својом верном сарадницом госпођом Иванком Џакулом среди картотеку деце. Убрзо се показало од колике је то користи. Већ првог дана после ослобођења Загреба, 9. маја 1945. забележила је да „све више радника и припадника армије долази к мени питати за своју дјецу, јер су чули да је моја картотека најточнија” (стр. 166). Међутим, већ крајем истог месеца, двојица припадника ОЗН-е (тајне полиције) одузела су јој албуме са фотографијама деце, а

од госпође Цакуле су одузели копије картотеке коју су предале надбискупу Степинцу. По налогу Министарства социјалне политике Хрватске 28. маја 1945. од Д. Будисављевић је узета целокупна картотека деце. Револтирана, она је службенику министарства рекла и следеће: „Казала сам да ако морам картотеку предати, онда ћу му дати све. Кажем му да сам очајно увријеђена. Предајем картотеку, биљежнице за налажење непознате дјеце, регистар за фотографије и биљежницу с пописом особних ознака на дјечи” (стр. 168).

Одузимањем картотеке Д. Будисављевић и госпођи Цакули онемогућено је да раде на идентификацији великог броја деце, што су само оне могле да ураде. „Знали смо да ће сада многе мајке узалуд тражити своју дјецу. Страшно растајање у логорима, дугогодишња чежња за њима на раду у Њемачкој, а сада неће наћи своје најдраже” (стр. 168). Понуда да својим радом помогне на послу идентификовања деце, у Министарству није прихваћена. Њој није засметала предаја картотеке, јер је рачунала да ће је после ослобођења свакако предати Црвеном крсту или некој другој установи, него немогућност да се многи родитељи сједине са својом децом (стр. 169). Када јој је августа исте године понуђено да се ангажује у Црвеном крсту Загреба, одбила је како због своје аустријске народности тако и због обустављања рада на картотеци и у акцији. И поред тога, дуже време код ње су долазиле многе мајке и припадници армије да се распитују за своју децу, али их је она упућивала на Министарство. Већ је била установила да тамо картотека није више у реду јер су на њој сада радили људи који о траженој деци ништа не знају. Д. Будисављевић је престала да води дневник 1. октобра 1945, а последња белешка је од 7. фебруара 1947. када је предала извештај о раду акције уличном одбору Антифашистичког фронта жена у Загребу (стр. 171).

Због чега је нова власт тако поступила са Д. Будисављевић и зашто је улога акције спасавања која је носила њено име тако дуго остала у сенци? Објашњење може да се нађе пре свега у томе што је њено деловање било потпуно независно, односно искључиво хуманитарне природе, а она је успела да тако и остане. Међутим, такве независне личности и њихов рад тешко се уклапају у захтеве ауторитарних власти и организација. Записи у дневнику показују да је она помагала пре свега Србима, првенствено деци, јер је њима помоћ била најпотребнија. Међутим, акција је помагала или покушавала да помогне и осталој деци, док је међу одраслим помагано и онима заточеним због учешћа у Народноослободилачком покрету. Д. Будисављевић је свакако претпостављала или је чак поуздано знала да је ангажовање К. Бреслера и целог круга других особа резултат једне организоване акције иза које стоје комунисти и њихови симпатизери. Акција је радила заједно са овом организацијом на истом хуманом задатку, али сама није била „организована”. Као таква Д. Будисављевић није била „подобна”

да после рата настави своје хумано дело, и поред свих тешкоћа које су се појавиле при идентификацији деце. То намеће и питање да ли је заиста постојала воља да сва „колонизована” и на други начин прихваћена деца у хрватским породицама сазнају свој идентитет? Хумане акције на утврђивању идентитета и спајању чланова породице какву је годинама водио лист *Арена* из Загреба нису у знатнијој мери могле да замене рад упућених какви су били Д. Будисављевић и њени сарадници.

Акција је успела да очува своју независност и у односу према Римокатоличкој цркви, односно Каритасу, са којом је такође сарађивала на истом хуманом задатку. Међутим, записи у дневнику не остављају сумње у томе да је деловање РКЦ и надбискупа Степинца било изразито опортунистичко и да није било руковођено само хуманим мотивима. Њихов главни циљ био је повећање „стада” својих верника, и по цену саучествовања у државном програму уништења православног српског народа.

Иако се о акцији спасавања деце из логора НДХ доста писало и раније, тек дневник Д. Будисављевић открива неке кључне чињенице, међу њима и ону основну: изузетно лично ангажовање. Њени мотиви били су, очигледно, искључиво хумане природе. Уз остало, то је свакако била и дубока приврженост народу из којег је њен муж потицао, народу којем је било каква помоћ управо тада била најпотребнија. Д. Будисављевић је учинила највише што је могла, не само својим радо него и сведочењем о том раду.